

PSYCHOTHERAPIE ALS RITUEEL

Een terugblik met de kennis van nu¹

Martin van Kalmthout

INLEIDING

De vraag om op deze studiedag te reflecteren op een artikel dat ik bijna dertig jaar geleden schreef, riep bij mij gemengde gevoelens op. Het betreft een van mijn eerste publicaties over psychotherapie en dat is te merken. Sinds die tijd is mijn kijk op psychotherapie aanzienlijk veranderd en misschien wil ik liever niet herinnerd worden aan deze jeugdzonde. Van de andere kant is het voor mij persoonlijk interessant, zo merkte ik al snel, om te zien hoe mijn visie op psychotherapie zich heeft ontwikkeld. Maar of dat ook voor de toehoorder of lezer het geval is, moet nog maar blijken.

Bovendien is het niet zeker dat ik hiermee enig licht kan werpen op het onderwerp van deze studiedag, omdat wij indertijd het woord ritueel heel anders gebruikten dan vandaag hier het geval lijkt te zijn. Als ik het goed zie is deze studiedag primair bedoeld om de positieve kanten van het gebruik van rituelen in de gezondheidszorg te belichten, terwijl mijn bijdrage eerder gezien moet worden als een kritische benadering daarvan, zoals verderop zal blijken. Ik hoop dat een dergelijke invalshoek toch in het geheel van het programma zijn waarde zal hebben.

De centrale vraag die ik zal behandelen gaat niet over het gebruik van rituelen in psychotherapie, dat wil zeggen: het expliciet introduceren van welomschreven rituelen binnen psychotherapie, zoals bijvoorbeeld afscheids- en rouwrituelen. Daar gaat mijn voordracht niet over en ik presenteer geen overzicht van allerlei mogelijke rituelen op dit gebied voor verschillende problematieken. Net als dertig jaar geleden is de vraag of psychotherapie in essentie omschreven kan

¹ Voordracht gehouden op de studiedag van de KSGV 'Rituele dimensies in de hulpverlening', op 23 November 2011 te Utrecht.

worden als een ritueel. Het gaat dus om de vraag naar de rituele functie van psychotherapie en deze vraag is onderdeel van de vraag naar de identiteit van psychotherapie. Met die vraag heb ik me de afgelopen dertig jaar intensief bezig gehouden en daar gaat ook mijn voordracht van vandaag over.

HET BEGIN

Begin jaren tachtig publiceerde ik samen met mijn collega Ad van der Ven drie artikelen over psychotherapie. Die waren het resultaat van onze discussies over hypnose, suggestie, hypnotherapie, meditatie en verwante onderwerpen. Die hielden ons beiden in die tijd bezig en we wilden er vooral als onderzoekers (niet als therapeuten want dat waren we geen van beiden) ons licht op laten schijnen (van Kalmthout en van der Ven, 1982; 1983; 1984). Het eerste artikel ging over de vraag of hypnotherapie een goed model is voor de bestudering van psychotherapie in het algemeen. Het tweede was een poging om de essentie van psychotherapie te beschrijven als een ritueel. In het derde artikel werd een samenvattende formulering gegeven van de grondstructuur van alle vormen van psychotherapie zoals wij die zagen.

Ons model kwam erop neer dat alle vormen van psychotherapie gekenmerkt worden door twee componenten: een ritueel en een mythe. Ritueel stond voor alle gebruikte methoden, mythe voor de theorie die in een bepaalde vorm van psychotherapie als uitgangspunt diende. Die begrippen werden gebruikt omdat we meenden dat de effectiviteit van psychotherapie niet afhing van de specifieke methode en evenmin van de inhoud van de theorie, zoals in de verschillende richtingen werd aangenomen. Bepalend, zo dachten wij, waren de structuur van mythe en ritueel. De termen mythe en ritueel hebben hier een pejoratieve klank. Ze verwijzen naar het magische karakter van iets, in dit geval van psychotherapie. Ze betekenen zoveel als onwetenschappelijk. Het geloof in de mythe en het ritueel en de hoop die ze wekten zouden verantwoordelijk zijn voor de effectiviteit van psychotherapie, niet de wetenschappelijk gefundeerde theorie en de daarop gebaseerde methode of techniek. Met dit model van

psychotherapie waren we er uitdrukkelijk op uit psychotherapie in zijn algemeenheid te ontmythologiseren en te deritualiseren, zij het wel met de bedoeling de harde kern ervan op het spoor te komen. Kort samengevat is dat wat we indertijd bedoelden met 'Psychotherapie als ritueel'.

PLACEBO- EN NON-SPECIFIEKE FACTOREN

Deze benadering was mede geïnspireerd door het werk van de Amerikaanse psychiater en psychotherapieonderzoeker Jérôme Frank, die beroemd en berucht werd door zijn boek *Persuasion and Healing* (Frank, 1974). Frank was een radicale denker, die breedte en diepgang combineerde met een grote kennis van zaken wat de psychotherapie betreft. Hij schetste een kader dat daadwerkelijk van toepassing was op alle vormen van psychotherapie, niet alleen op hypnoseachtige vormen van genezing.

Volgens Frank worden de inhoud van de mythe en de vormgeving van de techniek vooral bepaald door de culturele omstandigheden en zullen daarom vaak wisselen in de loop van de geschiedenis. Maar de structuur blijft hetzelfde, evenals het werkzame mechanisme: psychotherapie werkt door het opwekken van hoop, verwachting en geloof middels mythen en rituelen. Daarmee heeft ze in principe dezelfde grondstructuur als 'primitieve geneeswijzen' en alternatieve therapievormen. Om die reden was het begrijpelijk dat Frank niet populair was in kringen van de officiële psychotherapie en beschouwd werd als een iconoclast. Opmerkelijk in het werk van Frank is dat de therapeutische relatie een prominente plaats inneemt als een van de meest belangrijke werkzame factoren, in tegenstelling tot de techniek en de theorie. Zonder een *healer* die de kunst van overtuiging (*persuasion*) en genezing (*healing*) verstaat zijn mythen en rituelen niet effectief. Zoals mythe en ritueel is ook de genezer vooral te zien als deel van een magisch gebeuren: bij mythes en rituelen past een magiër, geen (toegepaste) wetenschapper.

Met zijn verklaringsmodel van psychotherapie is Frank de voorman geworden van de zogeheten *non-specifieke factoren* benadering in psychotherapie, die er op neerkomt dat niet de specifieke factoren (techniek en theorie), maar de non-

specifieke factoren (met name de therapeutische relatie en alles wat zich daarbinnen afspeelt) de werkzaamheid van psychotherapie verklaren. Frank zou het zeker eens zijn met de stelling dat psychotherapie gezien kan worden als een ritueel, in de omschrijving van ritueel zoals ik die tot nu toe heb gebruikt. Er is nog een ander, minder bekend aspect aan de theorie van Frank dat voor ons onderwerp belangrijk is, namelijk dat hij uitgebreid aandacht besteedt aan de existentiële dimensie van het leven en aan zingeving. Rituelen en mythes hebben in zijn ogen als belangrijkste functie om de existentiële angst en onzekerheid onder controle te brengen en het leven zin te geven. Daarin wordt de rituele functie van psychotherapie zichtbaar. Psychotherapie is volgens Frank dan ook, net zoals religie, een van de vele rituelen die bedoeld zijn om existentiële angst en onzekerheid te controleren of te bezweren.

SYMPTOOMGERICHTE EN PERSOONSGERICHTE PSYCHOTHERAPIE

Naarmate ik me meer in dit onderwerp verdiepte, stelde ik me in toenemende mate de vraag of het model van Frank juist niet te kort schiet omdat het psychotherapie beschouwt als een ritueel om existentiële angst te bezweren. Is echte psychotherapie nu juist niet ook gericht op de beleving van de existentiële werkelijkheid, vroeg ik me af? Die vraag hield mij vanaf het begin en tot op de dag van vandaag bij dit onderwerp bezig: is psychotherapie gericht op controle en bezwering van de existentiële angst, of op confrontatie en doorleving daarvan. Het werd mij al snel duidelijk dat hierover in de psychotherapeutische richtingen verschillend wordt gedacht. Globaal gesproken bleken symptoomgerichte benaderingen meer gericht op controle, beheersing en zelfs bezwering en zogeheten inzicht-gevende therapieën meer op confrontatie en beleving van de existentiële angst. Ik werkte dat idee uit in mijn boek: *Psychotherapie: het bos en de bomen* (van Kalmthout, 1991).

Het onderscheid tussen inzicht-gevende/persoonsgerichte psychotherapieën enerzijds en symptoomgerichte psychotherapieën anderzijds werd eerder gemaakt door Jung. Ook Freud kende dit onderscheid: hij was begonnen met hypnose, maar kwam tot de conclusie dat hypnose een beperkt model is voor

psychotherapie, zoals hij dat zag, en ontwikkelde daarom zijn inzicht-gevende psychotherapie die hij psychoanalyse noemde. Inzicht tegenover genezing of *healing*. Het rituele model was in deze gedachtegang vooral van toepassing op symptoomgerichte benaderingen zoals hypnose en niet op inzicht-gevende zoals de psychoanalyse. De vraag die vervolgens logischerwijze opkwam was of de term psychotherapie wel van toepassing was op het symptoomgerichte model, met andere woorden of de echte psychotherapie niet te vinden was in de persoonsgerichte/inzicht-gevende vorm. Ik kwam zelf steeds meer tot die conclusie en verwierp daarmee impliciet de stelling dat psychotherapie in essentie een ritueel zou zijn.

HET NON-SPECIFIEKE IS HET WEZENLIJKE

Ondertussen was ik zelf psychotherapeut geworden. Ik herkende in de breuk van Freud met de hypnose veel van mijn eigen ontwikkeling en interesse en werd daarin steeds meer bevestigd door mijn praktijkervaringen. Ik was mijn opleiding tot psychotherapeut begonnen met een uitgebreide training in de gedragstherapie. Daar merkte ik dat de technisch/methodische werkwijze van de gedragstherapie aan mij niet besteed was. De praktijk ervan vond ik te kunstmatig en veel weg hebben van een ritueel. Ook de theoretische constructies van de psychoanalyse stonden mij tegen en hadden voor mij vaak een mythisch karakter. De psychoanalytische praktijk vond ik voor een gedeelte erg gezocht. Zo kwam ik, tot mijn eigen verrassing, uit bij de gesprekstherapie van Carl Rogers die mij erg aansprak toen ik me er echt in verdiepte. Alle praktijken kunnen tot een ritueel verworden en de erbij passende theorieën kunnen mythische proporties aannemen. Maar in het werk van Rogers vond ik een eenvoud van benadering en theorie die zeer ervaringsgericht is, feitelijk en tegelijkertijd existentieel. Ze werd voor mij het prototype van de echte psychotherapie en ik schreef daarover mijn volgende boek: *Persoonsgerichte Psychotherapie* (van Kalmthout, 1997). In het kader van ons onderwerp is deze vorm van psychotherapie te omschrijven als een radicaal gehumaniseerde vorm van psychotherapie waarin geen plaats is voor rituelen of mythes.

Psychotherapie is in deze opvatting gericht op de beleving van de mysterieuze werkelijkheid waarin we leven, op zelfkennis en op zingeving en uitdrukkelijk niet op de bezwering of controle van de werkelijkheid en van onszelf. Dat laatste werkte ik uit in mijn derde boek: *Psychotherapie en de zin van het bestaan* (van Kalmthout, 2005).

Verrassend was in deze tijd de vaststelling dat wetenschappelijk onderzoek mijn visie in grote lijnen bevestigde. Vanaf de jaren vijftig werd de psychotherapeutische praktijk in toenemende mate onderworpen aan wetenschappelijk onderzoek naar de effectiviteit en de werkzame mechanismen van psychotherapie en Rogers en zijn medewerkers speelden daarbij een leidinggevende rol. Dit onderzoek bevestigde veel van de aannames van Frank en droeg daarmee bij aan het verder onttoveren van psychotherapie. Zo werd algemeen gevonden dat er geen verschillen waren in effectiviteit tussen de verschillende therapierichtingen en werd daaraan de conclusie verbonden dat noch specifieke technieken, noch specifieke theorieën van belang waren. Ook werd algemeen vastgesteld dat de therapeutische relatie doorslaggevend was bij alle vormen van psychotherapie (Bergin & Garfield, 1971; 1994). Dit laatste was een krachtige ondersteuning voor de werkzaamheid van non-specifieke factoren. Door het werk van Rogers en vele anderen bleek de therapeutische relatie echter helemaal niet zo non-specifiek of magisch te zijn, maar heel nauwkeurig gespecificeerd en onderzocht te kunnen worden. Paradoxaal genoeg bleek het non-specifieke juist het wezenlijke te zijn. Na de ontmythologisering kwam dit als de harde kern van psychotherapie naar boven. Deze harde kern (de kwaliteit van de therapeutische relatie) was echter geen reden om over psychotherapie als een ritueel te spreken. Anders dan Frank naar voren bracht, was er in wezen niets mysterieus aan deze relatie, de cruciale kenmerken bleken goed definieerbaar te zijn en zelfs empirisch onderzocht te kunnen worden. Het versterkte de indruk dat 'Psychotherapie als ritueel' geen goed model is voor psychotherapie.

HET PROTOCOL ALS RITUEEL, OF DE WETENSCHAP DIE REDT

In het empirische onderzoek naar psychotherapie speelde de opkomende gedragstherapie in toenemende mate een rol. Anders dan het hierboven genoemde onderzoek was het gedragstherapeutische onderzoek (zeker in het begin) vooral gericht op onderzoek naar de specifieke werking van gedragstherapeutische technieken. Dit type onderzoek gaat uitdrukkelijk uit van de technologische werking van therapieën en staat op gespannen voet met het idee van een rituele functie. Toch hebben we in ons derde artikel uit 1984 welbewust geprobeerd ook de gedragstherapie te beschrijven als een ritueel met de wetenschap als mythe. Daarmee kon ik de gedragstherapie onderbrengen bij het symptoomgerichte model, wat in zijn eerste fase zeker lukte. Kenmerkend voor het rituele karakter van technische aanpakken is dat het zwaartepunt komt te liggen op het strikt toepassen van de techniek in plaats van op empathisch en flexibel reageren zoals in de echte psychotherapie. De therapeut heeft in dit model meer de functie van een automonteur die de machine weer repareert. Het is een deskundige technoloog en geen invoelende en luisterende medemens. Ofschoon het te ver zou gaan deze behandelingen uitsluitend als een ritueel te zien, kan dit model gemakkelijk gaan functioneren als een ritueel, omdat er ten onrechte van uit gegaan wordt dat de effectiviteit van de behandeling afhangt van het nauwkeurig uitvoeren van het programma, ongeacht of dit aansluit bij de behoeften en eigen creativiteit van de cliënt. Met name waar deze protocollen verplicht worden gesteld en de plaats van de echte psychotherapie gaan innemen, wordt indirect duidelijk dat de rituele aspecten overheersen en dat we hier dus zeker niet kunnen spreken van echte psychotherapie. Maar bovenal bestaat het rituele karakter van de klassieke gedragstherapie er uit dat bij symptomen en angsten door de gedragstherapeut de existentiële werkelijkheid bezworen wordt met een techniek die werkt door de hoop en de verwachting van de cliënt en het vertrouwen in de deskundigheid van de therapeut. Het is een model van 'het vertrouwen in de wetenschap die redt'.

Vanuit hetzelfde model werden later en in het bijzonder in onze tijd protocollen ontwikkeld die bestonden uit specifieke behandelingen voor specifieke stoornissen, zoals angststoornissen, depressies en vele andere (van Kalmthout, 2008). Psychotherapie werd in deze laatste ontwikkeling steeds meer gedefinieerd als 'de psychologische behandeling van psychiatrische stoornissen'.

Deze behandelingen bestaan uit een psychiatrische diagnose (uit de DSM) en een soort cursorisch programma dat doorlopen moet worden. Dit programma bestaat uit *evidence-based* technieken en oefeningen waarvan de effectiviteit voor deze specifieke stoornis is aangetoond. Een dergelijke benadering kan heel goed zijn plaats hebben in de geestelijke gezondheidszorg, maar kan niet meer als psychotherapie worden aangeduid.

PSYCHOTHERAPIE ALS 'RITE DE PASSAGE'

Zoals eerder gezegd, hanteerden wij een definitie van ritueel, die een negatieve klank had, terwijl anderen juist het positieve ervan naar voren wilden brengen. Dit laatste kwam vooral tot uitdrukking in wat wordt aangeduid in de veelal cultureel-antropologische literatuur met 'rite de passage'. Al in 1983 reageerde Karel van Spaendonck op ons artikel 'Psychotherapie als ritueel' met de stelling dat we een beperkte definitie van ritueel hanteerden en dat ritueel ook kan worden opgevat als 'rite de passage', waarmee verwezen wordt naar juist die processen die in de echte psychotherapie centraal staan:

"In zoverre het psychotherapeutisch proces een doorgangsfase is naar een "nieuwe mens" lijkt de term ritueel of "rite de passage" goed op zijn plaats." (van Spaendonck, 1983, p. 616).

Hedendaagse psychotherapeuten zullen niet gauw de term 'nieuwe mens' in de mond nemen. We zijn bescheidener geworden. Toch verwijst deze terminologie naar een doelstelling die wezenlijk is voor de echte psychotherapie, namelijk naar wat in het psychotherapeutische jargon wordt aangeduid met persoonlijkheidsverandering. En sommige cliënten kunnen hun psychotherapie inderdaad ervaren als een doorgangsfase naar een nieuwe mens. Ik denk met name aan hen die als gevolg van ontslag, echtscheiding, overlijden van geliefden of andere rampen, in een ernstige crisis terecht gekomen zijn waarin ze geconfronteerd worden met de harde werkelijkheid van ons bestaan én met zichzelf. Het lijden wat in deze crisis plaats vindt, het doorleven en verwerken

van wat er is gebeurd en wat het oproept, kan soms leiden tot nieuwe kansen en een grote persoonlijke verandering die er anders niet zou zijn gekomen.

Maar wat zijn de voordelen van de benoeming van dit proces als 'rite de passage'? Wordt het veranderingsproces daardoor inzichtelijker of de werking van psychotherapie duidelijker? Ik vraag me af of hier niet een concept uit een heel ander domein wordt toegepast, namelijk dat van de religieuze en culturele rituelen bij de overgangen naar de verschillende levensfasen: geboorte, volwassenheid, huwelijk, dood en dergelijke.

Van Spaendonck schrijft verder dat de psychotherapeutische setting op zich nagenoeg geheel ritueel is en hij bedoelt dat positief. Er zijn bijvoorbeeld duidelijke grenzen getrokken, er is een vastliggende rolverdeling en het gedrag van therapeut en cliënt zijn zelfs in hoge mate voorspelbaar. In die zin zou je op zijn minst kunnen zeggen dat er rituele aspecten aan het psychotherapeutische gebeuren zitten.

Hoe waar dit op zichzelf allemaal ook is, ik denk toch dat psychotherapie haar unieke waarde juist ontleent aan alles wat niet ritualistisch is, maar spontaan, onverwacht en onvoorspelbaar, kortom: creatief. Daarom is er terecht vaak gezegd dat psychotherapie een kunst is.

Rite de passage heeft een totaal andere inhoud dan ritueel en het is verwarrend om ze door elkaar te gebruiken. Hoe dan ook, wij waren indertijd niet met deze betekenis van ritueel bezig en beperkten ons inderdaad tot die welke ik hierboven omschreven heb.

DE PSYCHOTHERAPEUTISCHE PRAKTIJK

Wat is nu de betekenis van dit alles voor de psychotherapeutische praktijk? Is het zo dat in de hier omschreven opvatting van psychotherapie zowel cliënten als therapeuten alle houvast uit handen wordt geslagen?

Welke concepten of theoretische kaders er ook op losgelaten mogen worden, de psychotherapeutische setting is allereerst een vrijplaats voor zelfreflectie waar de inzet is om vrij van alle druk van buiten en van binnen stil te staan bij je eigen werkelijkheid en je illusies, jezelf een spiegel voor te houden, de feiten van je

leven onder ogen te zien en van daaruit tot verandering te komen. In de psychotherapeutische relatie wordt het existentiële gegeven van 'alleen en samen' ervaringsgericht en geconcentreerd vorm gegeven. Het gaat niet om een magisch-religieuze vorm van manipulatie, zoals bij de hypnotherapie, maar om een existentiële ontmoeting. Psychotherapie zoals ik die nu zie, is niet gericht op het bevorderen en versterken van magisch denken en illusies en zeker niet van illusies waarin we niet geloven, maar die we niet durven loslaten omdat dit niet prettig of zelfs ondragelijk is (Bering, 2011). Kortom, de ambitie van psychotherapie gaat verder dan die van een bezweringsritueel. Daarom is de karakterisering van psychotherapie als een ritueel in mijn ogen onjuist. Mythes en rituelen staan op gespannen voet met deze doelstelling van psychotherapie: het houvast wordt niet buiten de persoon gezocht (of dat nu rituelen, mythes, goden, kerken, geloven, priesters, magiërs of therapeuten zijn), maar in de persoon zelf.

Soms wordt gedacht dat er in deze visie op psychotherapie geen plaats is voor emoties en gevoelens, nu mythes en rituelen, bij uitstek de triggers voor diepgaand belevingen, in de ban zijn gedaan. Dat lijkt me een grote misvatting. Psychotherapie is geen kil gebeuren waaruit de therapeutische relatie en de emoties en gevoelens verbannen zijn. Integendeel: de psychotherapeutische relatie (niet te verwarren met de zogeheten 'werkalliantie') staat er garant voor dat emoties en gevoelens, hoe heftig ook, volledig welkom zijn, nog sterker: de verandering moet zich op de eerste plaats op dat vlak afspelen wil er van echte verandering sprake zijn. Iedere therapeut weet dat 'praten over' niet werkt, maar dat het gaat om 'stil staan bij', om beleven, voelen en doorleefd inzicht.

CONCLUSIE

Psychotherapie is geen ritueel, maar er is niets op tegen om rituelen in te zetten binnen psychotherapie. Maar nodig is het niet. Meestal kunnen cliënten zelf heel goed zogeheten rituelen bedenken, zoals bijvoorbeeld het schrijven van brieven aan een overleden partner, of het verbranden van boeken om een bepaalde levensfase af te sluiten. Deze kunnen door de therapeut ook terloops gesuggereerd worden, zonder ze te maken tot *de* behandeling voor iets. Het

heeft dan niets mythisch of magisch meer, maar is een natuurlijke en creatieve reactie op wat gebeurd is. Bovendien: alles wat de cliënt zelf bedenkt, ontwikkelt of inzet, is vanuit therapeutisch gezichtspunt per definitie beter dan wat hem van buiten af wordt aangereikt. Het maakt hem minder afhankelijk, het bevordert zijn autonomie.

Blijft de vraag waarom er bij tijd en wijle weer behoefte ontstaat om de rituele dimensie van de hulpverlening op de agenda te zetten. Is het omdat de behoefte aan mythes, magie en rituelen onuitroeibaar is? Dus toch het geloof dat redt? Dat lijkt me zeker zo te zijn. Het inzicht dat dit alleen korte termijn effecten sorteert, is kennelijk een brug te ver. Het is te veel gevraagd en daarom te moeilijk.

Daarom brengt ook de vervanging van protocollen door formele rituelen ons niet echt verder. Het brengt ons eerder van de regen in de drup.

Tenslotte: ieder zijn smaak en over smaak valt niet te twisten. Ik besef heel goed dat mijn kijk op rituelen heel persoonlijk is. Tegelijkertijd is mijn kritische houding naar rituelen onderdeel van een oude traditie die we zowel terug vinden in de hedendaagse psychotherapiewereld als in de oude religieuze tradities en hedendaagse spirituele benaderingen. Die traditie kan misschien het best worden aangeduid met de weg van het niet-weten (Oegema, 2011; van Kalmthout, 2012a). Deze sobere en bescheiden benadering onderscheidt zich wezenlijk van elke benadering (of die nu therapeutisch, religieus of spiritueel is) die ideologisch is gefundeerd en ritualistisch is vorm gegeven. Het is het verschil tussen weten en niet-weten, tussen georganiseerde ideologie en persoonlijke ervaring, tussen geslotenheid en openheid, tussen bezwering en beleven, tussen kunstmatigheid en echtheid, tussen indirect en direct contact. Anders dan soms wordt gesteld zijn rituelen nu eenmaal niet echt, maar kunstmatig (Groot, 2012).

LITERATUUR

Bering, J. (2011). *The god instinct. The psychology of souls, destiny, and the meaning of life*. London: Nicholas Brealey Publishing.

Bergin, S. & Garfield, A. (Eds.) (1971), *Handbook of psychotherapy and behavior change (first edition)*. New York: John Wiley & Sons.

Bergin, A. & Garfield, S. (Eds.)(1994), *Handbook of psychotherapy and behavior change (fourth edition)*. New York: Wiley & Sons.

Frank, J. (1974). *Persuasion and healing. A comparative study of psychotherapy*. New York: Schocken Books.

Groot, G. (2012). Rituelen zijn tenminste echt. *NRC Weekend*, 26 en 27 Mei 2012.

Kalmthout, M. van (1991). *Psychotherapie. Het bos en de bomen*. Utrecht: De Tijdstroom.

Kalmthout, M. van (1997). *Persoonsgerichte psychotherapie*. Utrecht: De Tijdstroom.

Kalmthout, M. van (2008). Psychotherapie, wetenschap en de DBC-systematiek. In: C. van Nijnatten & G. Hutschenmaekers (red.), *De klinisch psycholoog als scientist practitioner. Opstellen over de verhouding van wetenschap en praktijk. Bij gelegenheid van het emeritaat van prof. dr. Cees van der Staak* (pp. 32-37). Nijmegen/Utrecht: Radboud Universiteit/Trimbosinstituut.

Kalmthout, M. van (2012a). Spiritualiteit in de psychotherapeutische praktijk? *Psyche & Geloof*, 23(2), 96-104.

Kalmthout, M. van, & Ven, A. van der (1982). Hypnotherapie: een bezinning op haar geschiedenis. *De Psycholoog*, 17, 586-597.

Kalmthout, M. van en Ven, A. van der (1983), Psychotherapie als ritueel. Een uiteenzetting aan de hand van Emmons' Meditatieve Therapie. *De Psycholoog*, 18, 327-338.

Kalmthout, M. van en Ven, A, van der (1984). Structurele kenmerken van psychotherapie. *De Psycholoog*, 19, 408-417.

Oegema, J. (2011). *De stille stem. Niet-weten als levenshouding*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.

Spaendonck, K. van (1983). Ritueel en Psychotherapie. Een beschouwing naar aanleiding van "psychotherapie als ritueel". *De Psycholoog*, 18, 615-621.